

Ιωάννης Πλεξίδας

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΕΣ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ

Το αριστοτελικό Corpus

Θα ξεκινήσω με μία κοινότοπη διαπίστωση· στη σκέψη των εκκλησιαστικών συγγραφέων δεν υφίσταται δημιουργία εκ του μη όντος, δεν υφίσταται παρθενογένεση.¹ Αυτό σημαίνει, για να γίνω σαφέστερος, ότι η λεκτική και εννοιολογική αποτύπωση της δογματικής διδασκαλίας, τόσο σε ό,τι αφορά στον τρόπο ύπαρξης των τριών θεϊκών υποστάσεων όσο και στον τρόπο ένωσης των δύο φύσεων στο ένα πρόσωπο του Χριστού, προϋποθέτει τη φιλοσοφική κληρονομιά του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση της θεολογικής σκέψης των βυζαντινών συγγραφέων άσκησε το αριστοτελικό *Corpus*. Με περισσότερα από χίλια γνωστά ελληνικά χειρόγραφα, ο Αριστοτέλης είναι ο Έλληνας συγγραφέας του οποίου τα έργα του αντιγράφηκαν περισσότερο από κάθε άλλου. Τον ξεπερνούν, μόνο στη θεολογία, η Καινή Διαθήκη, ο Ιωάννης Χρυσόστομος και ο Ιωάννης Δαμασκηνός.²

Από τα έργα του αριστοτελικού *Corpus* εκείνο που διαβάστηκε, μεταφράστηκε και σχολιάστηκε περισσότερο από κάθε άλλο είναι οι Κατηγορίες.³ Δέχθηκαν, ωστόσο, πολύπλευρη κριτική η οποία κάποιες φορές έλαβε τη μορφή βίαιης πολεμικής. Αρκεί να θυμίσουμε εδώ τις τρεις πρώτες πραγματείες της έκτης Εν-

¹ Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας. Με παράρτημα το σχολαστικισμό του Δυτικού Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1994, σ. 97.

² Η. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Λ. Γ. Μπενάκης – Ι. Β. Αναστασίου – Γ. Χ. Μακρή (μτφρ.), τ. Α', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1991, σ. 55.

³ Κ. Oehler, *Aristoteles. Kategorien* [Aristoteles Werke in Deutscher Übersetzung Berlin], Akademie Verlag, 2006, σ. 56.

νεάδος του Πλωτίνου⁴ κατά την αρχαιότητα και αργότερα τον Ι. Kant και τον J. S. Mill.⁵ Οι Κατηγορίες είναι το πρώτο έργο του *Οργάνου*, το πρώτο έργο, δηλαδή, κατά μία συγκεκριμένη τάξιν από τις λογικές πραγματείες του Αριστοτέλη, οι οποίες (εκτός των Κατηγοριών) είναι οι εξής: *Περί Ερμηνείας, Αναλυτικά Πρότερα, Αναλυτικά Ύστερα, Τοπικά και Σοφιστικοί Έλεγχοι*. Σημειώνουμε εδώ ότι ο όρος «Όργανον», που αποδίδεται στο σύνολο των λογικών πραγματειών του Σταγειρίτη, δόθηκε από τη λατινική, σχολαστική παράδοση.

Οι δέκα Κατηγορίες

Επιστρέφοντας στις Κατηγορίες, το ερώτημα στο οποίο οφείλουμε αρχικά να απαντήσουμε είναι το εξής: τι είναι οι Κατηγορίες; Εν συντομία, μπορούμε να πούμε ότι οι Κατηγορίες του Αριστοτέλη στοιχειοθετούν μία θεωρητικά εξαντλητική ταξινόμηση των τρόπων με τους οποίους μιλούμε για τα πράγματα και περιγράφουμε την πραγματικότητα. Με τη χρήση τους γεφυρώνεται η λογική και η γλωσσική ανάλυση από τη μια πλευρά και η μεταφυσική ανάλυση από την άλλη.⁶ Η προσπάθεια διερμηνεύσης του όντος, του υπαρκτού, γίνεται με τις δέκα κατηγορίες, οι οποίες είναι η ουσία και τα εννέα συμβεβηκότα (ποσόν, ποιόν, προς τι, πού, πότε, κείσθαι, έχειν, ποιείν, πάσχειν).⁷ Το οντολογικό πρόβλημα, επομένως, ερευνάται βάσει λογικών μηχανισμών. Μέσω της λογικής οδηγούμαστε στην περιγραφή, στη σύλληψη και, τέλος, στην κατανόηση της πραγματικότητας,⁸ καθώς διερευνούμε την αλήθεια και τη δομή των πραγμάτων.⁹

Με τις Κατηγορίες επιτυγχάνεται μία σειρά λογικών τμήσεων, η οποία έχει ως σκοπό να κατορθώσει την καταβύθιση στα ενδότερα των πραγμάτων. Έχοντας ως αφετηρία την κατηγορία της ουσίας και με την προσθήκη μίας ουσιώδους διαφοράς ή ποιότητας (παραγωγή, απαγωγή), της σωματικότητας, για παράδειγμα, επιτελείται μία πρώτη διαίρεση του γένους της ουσίας σε δύο είδη

⁴ Για την κριτική του Πλωτίνου στις αριστοτελικές κατηγορίες, βλ. C. Evangelou, *Aristotle's Categories and Porphyry* [Philosophia Antiqua. A Series of Studies in Ancient Philosophy], Leiden, Brill, 1996, σσ. 164-181.

⁵ Π. Κοτζιά-Παντελή, *Ο «σκοπός» των Κατηγοριών του Αριστοτέλη. Συμβολή στην ιστορία των αριστοτελικών σπουδών ως τον 6ο αιώνα*, ΕΕΦΣΘ Περίοδος Β' Τεύχος παραρτήματος Φιλολογίας, Παράρτημα αρ. 2 (1992) σ. 12.

⁶ A. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία. Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, Μυρτά Δραγάνα-Μονάχου – Στυλιανός Δημόπουλος (μτφρ.), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σ. 258.

⁷ Αριστοτέλης, *Κατηγορίες*, 1b.15-2a.4. Αριστοτέλης, *Τοπικά*, 103b.20-35.

⁸ Κοτζιά-Παντελή, ό.π. (σημ. 5), 10 σημ. 13, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία.

⁹ Ο Πλάτωνας είχε ήδη κάνει λόγο περί Κατηγοριών, αν και όχι συστηματικά. Βλ. χαρακτηριστικά, Πλάτων, *Τίμαιος*, 35b κ.ε.· Πλάτων, *Θεαίτητος*, 152d κ.ε.· Πλάτων, *Παρμενίδης*, 136a κ.ε.· Πλάτων, *Σοφιστής*, 254d κ.ε.

αντιδιαιρούμενα γένη: το σώμα και το ασώματο. Με την προσθήκη και άλλων ουσιωδών διαφορών, όπως για παράδειγμα της λογικότητας και της θνητότητας, επιτυγχάνεται μία σειρά διαιρέσεων, η οποία μας δίνει νέα γένη και είδη. Σχηματίζεται έτσι μία λογική αλυσίδα,¹⁰ οι κρίκοι της οποίας φτάνουν ως τη βάση του κοσμοειδώλου, στις ατομικές υποστάσεις, τις πρώτες ουσίες.¹¹ Με τον τρόπο αυτό όλη η συμπαντική πραγματικότητα κατανοείται λογικά. Η διαδικασία αυτή, βέβαια, μπορεί να πραγματοποιηθεί και αντίστροφα, με διαρκείς αναλύσεις από τα επί μέρους, τα άτομα (επαγωγή) προς το καθόλου και το γενικό, την ουσία (δεύτερη ουσία).¹² Αφαιρώντας νοητικά από τις επιμέρους υποστάσεις χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους πραγματοποιούμε μία *έφοδο* από τα καθέκαστον επί τα καθόλου.¹³ Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Ross, οι Κατηγορίες αποτελούν έναν κατάλογο των ευρύτερων κατηγορουμένων που είναι δυνατόν να κατηγορηθούν ουσιαστικά στις διάφορες οντότητες, που μας λένε δηλαδή τι είδους οντότητες είναι αυτές, σε τελική ανάλυση.¹⁴

Ο αριστοτελικός Δαμασκηνός

Είναι κοινά αποδεκτή η άποψη ότι ο Δαμασκηνός αντλεί στοιχεία από την αριστοτελική φιλοσοφία, ειδικότερα από ένα τμήμα της αριστοτελικής φιλοσοφίας, τις καλούμενες σήμερα λογικές πραγματείες.¹⁵ Το έργο του *Διαλεκτικά* είναι στο σύνολό του, αν εξαιρέσουμε κάποιες σύντομες παρεμβάσεις του συγγραφέα, φιλοσοφικά δάνεια που προέρχονται από τις *Κατηγορίες* και από το *Περί Ερμηνείας*. Έργα του αριστοτελικού *Corpus* όπως τα *Φυσικά*, τα *Μετά τα Φυσικά*, τα *Τοπικά* και οι *Σοφιστικοί Έλεγχοι*, απουσιάζουν από τα *Διαλεκτικά*. Η άντληση των στοιχείων της αριστοτελικής φιλοσοφίας γίνεται, κυρίως, με τη βοήθεια των

¹⁰ Για τη χρήση του όρου «λογική αλυσίδα», βλ. Ν. Ματσούκας, «Θεωρία και Πράξη κατά την αριστοτελική φιλοσοφία», *Αριστοτελικά* [ανάτυπο], Θεσσαλονίκη, 1980, σσ. 177-190, ιδ. σ. 179. Πρβλ. Ν. Ματσούκας, *Ιστορία της Φιλοσοφίας. Με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, 6], Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναρά, ⁵1993, (¹1981), σ. 203.

¹¹ Για τη διάκριση καθόλου-καθέκαστον, πρώτης και δευτέρας ουσίας, βλ. Αριστοτέλης, *Κατηγορίες*, 2a.11-18.

¹² Αριστοτέλης, *Περί ερμηνείας*, 17a. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 1035 a.2.

¹³ Αριστοτέλης, *Τοπικά*, I, 12, 105a.13: «ή από τῶν καθ' ἕκαστον ἐπί τὰ καθόλου ἔφοδος». Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 1042a.29, όπου ο Αριστοτέλης περιγράφει πώς με τη νοητική αφαίρεση των κοινών χαρακτηριστικών των αντικειμένων οδηγούμαστε στο καθόλου που είναι «τῶ λόγῳ χωριστόν».

¹⁴ W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, Μαριλίζα Μήτσου (μτφρ.), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2001, σ. 41.

¹⁵ K. Oehler, «Aristoteles in Byzantium», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 5 (Άνοιξη 1964, Duke University) 133-146, ιδ. σσ. 143-144.

ενδιάμεσων υπομνηματιστών –αριστοτελικών και πλατωνικών– του Σταγειρίτη. Τον κύριο κορμό των φιλοσοφικών δανείων του Δαμασκηνού αποτελούν οι δέκα αριστοτελικές κατηγορίες (μία ουσία και εννέα συμβεβηκότα) και οι πέντε φωνές των υπομνηματιστών (γένος, είδος, διαφορά, ίδιον, συμβεβηκός).¹⁶ Με τη συμπλοκή των δύο αυτών κλιμάκων κατορθώνεται μία σειρά λογικών τμήσεων του υπαρκτού, οι οποίες καθιστούν εφικτή την ανάλυση της πραγματικότητας στα επιμέρους στοιχεία της. Αυτή η αλληλοπεριχώρηση είναι ο αναπόδραστος γνωσιολογικός ορίζοντας κατανόησης του υπαρκτού.

Αποδεικτική ή κατηγοριακή σημαντική;

Πριν, ωστόσο, προχωρήσουμε στην ανασύσταση του κατηγοριακού οπλισμού που επιχειρεί ο Δαμασκηρός, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι αν και αρχικά φαίνεται ότι ο σκοπός του «λογικού» υλικού που χρησιμοποιεί είναι αποδεικτικός-συλλογιστικός, στη συνέχεια το ενδιαφέρον του γίνεται σαφώς κατηγοριακό-σημαντικό.¹⁷ Μέσα από μία σειρά παρεμβολών και προσθηκών κατορθώνει μία εσωτερική διαίρεση του περιεχομένου των *Διαλεκτικών* σε κεφάλαια φιλοσοφικά, όπου έχουμε αυτούσιο τον λόγο των φιλοσόφων, και σε κεφάλαια θεολογικά, τα οποία αποτελούν επιγέννημα της πατερικής διείσδυσης και ανασύστασης του αρχαιοελληνικού κοσμοειδώλου για το υπαρκτό.¹⁸

Η αντιμωνυμιακή περιχαράκωση των όρων

Η προσπάθεια του Δαμασκηνού για μία νέα νοηματοδότηση των αριστοτελικών όρων γίνεται για λόγους αμιγώς και αυστηρά θεολογικούς. Γνωρίζοντας τα προβλήματα (τριαδολογικά και χριστολογικά) που δημιουργούνται σε ό,τι αφορά στη χρήση των όρων «ουσία» και «υπόσταση»,¹⁹ θέτει ως κεντρι-

¹⁶ Για τις πέντε φωνές των υπομνηματιστών του Αριστοτέλη βλ. Πορφύριος, *Εισαγωγή ή περί πέντε φωνών*, Porphyrii Isagoge et in Aristotelis Categories Commentarium [Commentaria in Aristotelem Graeca, IV.I], Berlin, A. Busse, 1887.

¹⁷ Βλ. Α. Σιάσος, *Πατερική κριτική της φιλοσοφικής μεθόδου* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 15], Θεσσαλονίκη, Π. Πουρναρά, 1989, σ. 39. Όπως επισημαίνει ο Λάμπρος Σιάσος (σ. 28), αυτό γίνεται γιατί ο Δαμασκηρός δεν ενδιαφέρεται για τη σύνταξη κάποιας επιστημονικής κοσμογονίας, καθώς δεν μπορεί να ξεφύγει από τη μεταεπιστημονική και αποκεκαλυμμένη θέση, ότι ο θεός με το πρόσταγμα του δημιούργησε τον κόσμο.

¹⁸ Ν. Ματσούκας, «Φιλοσοφία και δογματική διδασκαλία του Ιωάννου Δαμασκηνού», *ΕΕΘΣΘ* ΙΔ' (1969) 253-324 ιδ. 266-273.

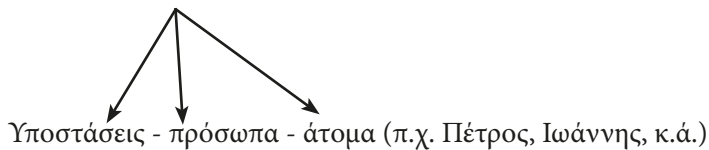
¹⁹ Ιωάννης Δαμασκηρός, *Εκδοσις ακριβής της ορθοδόξου πίστεως*, §47.39-40 (Για τα κείμενα του Ιωάννη Δαμασκηνού χρησιμοποιήσαμε την κριτική έκδοση του Bonifatius Kotter (επιμ.), *Die Schriften des Johannes von Damaskos* [Patristische Texte und Studien, 7, 12, 17, 22, 29], τ. I-V, Berlin, Walter de Gruyter,

κό άξονα της προσπάθειάς του να αποδοθούν τα σημαινόμενα των εκάστοτε όρων, οριοθετώντας τους όσο ακριβέστερα γίνεται και, κυρίως, όσο απλούστερα, μονοσημαίνοντας τις έννοιες, καθώς η πολυσημία ή ακόμη και η αμφισημία των όρων γίνεται αφορμή για τη λαθεμένη χρήση τους και το εφαλτήριο για τις όποιες αιρετικές αποκλίσεις.²⁰ Είναι χαρακτηριστικό δε, ότι ο Δαμασκηνός εξισώνει τις εκφράσεις «σύγχυσις ονομάτων» και «ομωνυμία».²¹ Το λογικό μοντέλο που χρησιμοποιεί ο Δαμασκηνός παραπέμπει σε διαφορετική σηματοδότηση των δεδομένων των κατηγοριών από τη μεριά των εκκλησιαστικών συγγραφέων. Η λογική αλυσίδα των υπάλληλων γενών και ειδών παύει να υφίσταται, καθώς η εκκλησιαστική προοπτική γνωρίζει μία μόνο διαίρεση, αυτή της ουσίας σε υποστάσεις με την προσθήκη των συμβεβηκότων. Κατορθώνεται έτσι μία ουσιαστική περιστολή της λογικής κλίμακας των πέντε φωνών και μία ριζική αναπροσαρμογή των δέκα κατηγοριών, καθώς έχει συρρικνωθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να περιλαμβάνει μία ουσία και μία ή δύο φωνές (το είδος-ουσία και το άτομο-υπόσταση). Η προσπάθειά του να συστήσει έναν νέο κατηγοριακό οπλισμό χαρακτηρίζεται από τρία βασικά βήματα:

1. Την άρνηση των υπάλληλων γενών-ειδών.
2. Τη μονοσήμανση τόσο των όρων ουσία-φύση-μορφή όσο και των όρων υπόσταση-πρόσωπο-άτομο.
3. Την αντιθετική διαστολή ουσίας (γενικό)-υπόστασης (επιμέρους).

Μπορούμε να αποδώσουμε σχηματικά τα παραπάνω ως εξής:

Ουσία-φύση-μορφή (π.χ. άνθρωπος, άγγελος, ζώο)

Η αντιομωνυμιακή περιχαράκωση που θέτει σε λειτουργία ο Δαμασκηνός διαφοροποιείται από την αντιομωνυμιακή μέριμνα των φιλοσόφων. Ενώ οι φιλό-

1969-1988) (στο εξής Kotter)· Kotter II, «*Αλλά τούτο ἔστι τό ποιοῦν τοῖς αίρετικοῖς τήν πλάνην τό ταῦτόν λέγειν τήν φύσιν καί τήν ὑπόστασιν*». Πρβλ. N. Chitescu, «The Christology of St. John of Damascus», Fr. Alexandru Stan (μτφρ. στα Αγγλικά), *Εκκλησιαστικός Φάρος* ΝΗ' (1976) 302-356.

²⁰ Για τη θεολογική σύνθεση του Δαμασκηνού και τη σχέση του με τη φιλοσοφία βλ. B. Studer, *Die theologische Arbeitsweise des Johannes von Damaskus* [Studia Patristica et Byzantina, 2], Ettal, 1956, σσ. 102-125.

²¹ *Ἰωάννης Δαμασκηνός, Περί των ιδιωμάτων των δύο φύσεων*, §20.1-2, Kotter IV.

σοφοι επιλέγουν από μία σειρά σημαινομένων του κοινώς λεγομένου ένα σημαινόμενο και το καθιερώνουν, ο Δαμασκηνός υποστηρίζει ότι εκκλησιαστικοί συγγραφείς είναι εκείνοι που θα καθορίσουν τη μοίρα των φιλοσοφικών όρων, καθώς σε αντίθεση με τους φιλοσόφους που έχουν «δόξες» για όσα ασχολούνται, οι πατέρες της εκκλησίας έχουν «ορθές τομές» και ο λόγος τους είναι νόμος.

Η εφαρμοσιμότητα των δέκα κατηγοριών στον θεϊκό τρόπο ύπαρξης

Όπως είπαμε παραπάνω, ο σκοπός του Δαμασκηνού σε ό,τι αφορά στην εξέταση των Κατηγοριών δεν είναι φιλοσοφικός αλλά αμιγώς θεολογικός²² και έχει να κάνει με τον τρόπο ύπαρξης του προσώπου στην τριαδική και τη χριστολογική εκδοχή του. Έτσι, θα δείξει κατά πόσο είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν φιλοσοφικά κατηγορήματα στην προοπτική του θεϊκού τρόπου ύπαρξης. Ο Δαμασκηνός θα θέσει ως προϋπόθεση την αξιωματική θέση της απόλυτης υπαρκτικής ανομοιότητας θεότητας και κτίσης, τον «εντελώς άλλο» χαρακτήρα του αδημιούργητου θεού. Έχοντας ως προϋπόθεση την ουσιακή ετερότητα θεού και κόσμου, υποστηρίζει ότι μπορούμε να αποδώσουμε στον θεό την κατηγορία της ουσίας «τροπολογικῶς» και όχι «κυριολογικῶς»,²³ σε μία «ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς»²⁴ απόπειρα σύλληψης της υπερβατικής πραγματικότητας, καθώς ο θεός βρίσκεται «ἐπέκεινα πασῶν τῶν οὐσιῶν».²⁵

Σε ό,τι αφορά στο ενδεχόμενο ύπαρξης συμβεβηκότων στον θεό, ο Δαμασκηνός ευθύς εξαρχής θα πει κατηγορηματικά ότι δεν υπάρχουν συμβεβηκότα στον θεό. Η άρνηση του Δαμασκηνού είναι συνέπεια του μεταβαλλόμενου χαρακτήρα των συμβεβηκότων, κάτι το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τον άτρεπτο και αναλλοίωτο χαρακτήρα του θεού. Επιπροσθέτως, η παρουσία συμβεβηκότων θα σήμαινε την ακύρωση της θεϊκής απλότητας, καθώς ο θεός θα γινόταν σύνθετος από ουσία και συμβεβηκότα. Ωστόσο, στην προοπτική της «ἐκ τῶν καθ' ἡμᾶς» σύλληψης του τρόπου ύπαρξης του τριαδικού θεού, θα υποστηρίζει ότι προκειμένου περί θεού, μπορούμε να μιλήσουμε για την κατηγορία του «ποιεῖν», καθώς ο θεός είναι δημιουργός του κόσμου. Και εδώ, όπως και στην Κατηγορία της ουσίας, η έννοια του «ποιεῖν» είναι ολοσχερῶς διαφορετική, καθώς «οὐχ ὁμοίως ποιεῖ ἄνθρωπος καὶ θεός».²⁶ Το ίδιο ισχύει και για την κατηγο-

²² C. Erisman, *A World of Hypostases. John of Damascus' Rethinking of Aristotle's Categorical Ontology* [Studia Patristica, 50], Leuven, Peeters Publishers, 2011, σσ. 269-287.

²³ [Ιωάννης Δαμασκηνός], *Διάλεξις Σαρακηνού και Χριστιανού*, §7, σ. 435.7-9, Kotter V.

²⁴ Ιωάννης Δαμασκηνός, *Κατά Μανιχαίων*, §9, σ. 356.12-15, Kotter V.

²⁵ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §8.13-14., Kotter II, «οὐ χρη συμβεβηκός ἐπ' αὐτοῦ λέγειν».

²⁶ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §8.72-78, Kotter II.

ρία του «έχειν». Ό,τι έχει ο θεός, τα ιδιώματα της θείας φύσης, όπως το δίκαιο, το αγιαστικό, το δημιουργικό, το αγαθό, τα έχει «φύσει, οὐκ ἀλλάχóθεν εἰληφύια».²⁷ Παρόμοια είναι η στάση του Δαμασκηνού αναφορικά με την κατηγορία του ποσού. Ενώ, αρχικά, αρνείται την απόδοση της κατηγορίας του ποσού στον θεό, στη συνέχεια αποδέχεται την ύπαρξη του ποσού, και πάλι μόνο καταχρηστικά, καθώς η τριαδική σχέση των προσώπων, 3=1 καταργεί κάθε ποσοτική και αριθμητική αντικειμενικότητα, ενώ εκφράζει την ανέκφραστη τάξη της ενδοθεϊκής ζωής, όπου η αδιαίρετη υπαρκτική Τριάδα των προσώπων δεν αναιρεί την ουσιαστική μονάδα. Η χρήση του ποσού είναι θεμιτή, καθώς γίνεται «πρὸς τὴν νηπιότητα τῶν ἀκουόντων»,²⁸ σε μία προσπάθεια να εκφράσουμε τον θεϊκό τρόπο ύπαρξης, ως κοινωνία των τριών προσώπων και μονάδα ουσίας, ο οποίος, ωστόσο, υπερβαίνει την όποια αριθμητική έννοια της μονάδας που συνιστά την ατομική ύπαρξη σε απόσταση. Ιδιαίτερη σημασία στη σκέψη του Δαμασκηνού έχει η κατηγορία των «προς τι», η οποία δηλώνει τη σχέση. Η συγκεκριμένη κατηγορία νοείται διττώς: από τη μια μεριά ο θεός σχετίζεται με τα δημιουργήματά του, καθώς είναι «κύριος», «βασιλεύς», «δημιουργός» και «ποιμήν». Όλα αυτά τα ονόματα «καὶ τὰ τοιαῦτα σχέσιν πρὸς τὰ ἀντιδιαστελλόμενα δηλοῖ».²⁹ Μία ενδεχόμενη άρνηση της κατηγορίας των «προς τι» θα σήμαινε τον αποκλεισμό του θεού από την κτίση, τον εξορισμό του στον χώρο του υπερβατικού, του εμπειρικά απρόσιτου. Από την άλλη πλευρά, οι σχέσεις των προσώπων στην Τριάδα συνδέονται με συγκεκριμένα «προς τι». Οι διακεκριμένες θεωνυμίες Πατήρ, Υἱός και Πνεύμα είναι δηλωτικές της «πρὸς ἄλληλα σχέσεως καὶ τοῦ τῆς ὑπάρξεως τρόπου».³⁰ Και η κατηγορία των «προς τι» νοείται με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στους ανθρώπους, δεδομένου ότι τα ιδιώματα υφίστανται πάντοτε (ἀεί), είναι ακίνητα και αμετάβλητα. Γι' αυτό ο Δαμασκηνός θα υποστηρίξει ότι τα ονόματα της πατρότητας, της υιότητας και της εκπορεύσεως «οὐκ ἐξ ἡμῶν μετηνέχθη ἐπὶ τὴν μακάριαν θεότητα... τουναντίον δὲ ἐκείθεν ἡμῖν μεταδίδοται».³¹

Από το ειδικό στο γενικό: η περίπτωση της ουσίας

Έμφαση έχει δοθεί από σύγχρονους ερευνητές, κυρίως θεολόγους, στην έννοια της υπόστασης ή του προσώπου στην πατερική σκέψη, προκειμένου να αναπτύξουν τις δικές τους персонаλιστικές-υπαρξιστικές αντιλήψεις και στη συνέ-

²⁷ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §14.2-10, Kotter II.

²⁸ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 24), §80.11-12, Kotter IV.

²⁹ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §9.26-29, Kotter II.

³⁰ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §10.5-6, Kotter II.

³¹ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §8.142-146, Kotter II.

χεια να τις προβάλλουν στην πατερική σκέψη.³² Στα πατερικά κείμενα, ωστόσο, οι όροι ουσία και υπόσταση εξετάζονται πάντοτε παράλληλα, χωρίς να δίνεται οντολογική προτεραιότητα στην υπόσταση. Η πραγματικότητα δεν απαρτίζεται μόνο από υποστάσεις ή πρόσωπα, αλλά από ενούσιες υποστάσεις (οὐκ ἔστιν ὑπόστασις ἀνούσιος) και ενυπόστατες ουσίες (οὐκ ἔστιν οὐσία ἀνυπόστατος).³³ Οι ουσίες είναι πραγματικές,³⁴ αλλά δεν είναι υποστάσεις, δεν υπάρχουν καθ' αυτές κατά τα πλατωνικά πρότυπα – καθ' αὐτήν γὰρ οὐχ ὑφέστηκεν, θα πει ο Δαμασκηνός.³⁵ Υφίστανται μόνο οι υποστάσεις και σε αυτές υπάρχουν οι ουσίες και οι ουσιώδεις διαφορές.³⁶ Η ουσία πραγματώνεται υποστατικά σε ατομικές υπάρξεις.³⁷ Όταν ο Δαμασκηνός υποστηρίζει ότι «ἡ οὐσία ἐνεργεῖα ὑφίσταται»³⁸ ἢ ότι «τὸ εἶδος ἀεὶ ἐνεργεῖα»,³⁹ εἶναι δύσκολο κάποιος να μη σκεφτεῖ τον αριστοτελικό υλομορφισμό,⁴⁰ σύμφωνα με τον οποίο η νοητή ουσία ἢ το εἶδος μαζί με την ὕλη δίνουν τη μορφή που βλέπουμε στα πράγματα του κόσμου, την ἐκάστοτε σύνθεση της μορφῆς με την ὕλη, το συναμφότερον.⁴¹

Προκειμένου να βοηθηθούμε στην κατανόηση ὅσων προαναφέρθηκαν θα

³² Βλ. ενδεικτικά, J. D. Zizioulas, *Communion and Otherness. Further Studies in Personhood and the Church*, London, T&T Clark, 2006· Χρήστος Πανναράς, *Ἐξί φιλοσοφικές ζωγραφιές*, Αθήνα, Ἴκαρος, 2011. Ο πρώτος που μίλησε για την προτεραιότητα της «προσωπικότητας» – ὅπως ο ἴδιος αναφέρει – ἐναντι της φύσης ἦταν ο Τατάκης, βλ. Β. Τατάκης, *Ἡ Βυζαντινὴ Φιλοσοφία*, Λίνος Μπενάκης (μτφρ.), Αθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν και Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ [Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας, αρ. 5], 1977, σ. 115.

³³ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Κατὰ ἀκεφάλων*, §5.4-5, Kotter IV· Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Κατὰ Ἰακωβιτῶν*, §12.1, Kotter IV· Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Περὶ πίστεως κατὰ Νεστοριανῶν*, §6.3, Kotter IV· Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ.π. (σημ.19), §50.12-13, Kotter II.

³⁴ Λεόντιος Ἱεροσολύμων, *Κατὰ Νεστοριανῶν*, P.G. 86, 1561C, «οὕτως οὖν ἐπεὶ μὲν εἰσὶν αἱ φύσεις, ἀναγκαῖον αὐτάς και ὑφεστηκέναι και ἐνυπόστατους εἶναι». Πρβλ. Λεόντιος Βυζάντιος, *Κατὰ Νεστοριανῶν και Ἐντυχιανῶν*, P.G. 86, 1277D-1280A.

³⁵ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ.π. (σημ. 19), §55.4-7, Kotter II. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τα Φυσικά*, 1078b.30-32. Για την αδυνατότητα υπαρκτικῆς αυτονομίας των καθόλου στον Αριστοτέλη, βλ. ενδεικτικά, Aaron I. Richard, *The Theory of Universals*, Oxford, Clarendon Press, 1967 (1952), σσ. 7-11.

³⁶ Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Διαλεκτικά*, (κς') μγ', σσ. 108.8-17, 109.18-21, Kotter I.

³⁷ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ.π. (σημ.19), §50.12-13, Kotter II, «ἡ οὐσία δὲ καθ' αὐτήν οὐχ ὑφίσταται, ἀλλ' ἐν ταῖς ὑποστάσεσι θεωρεῖται».

³⁸ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ.π. (σημ. 36), σ. 109.22, Kotter I.

³⁹ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ.π. (σημ. 36), κζ', σ. 92.7, Kotter I.

⁴⁰ Αριστοτέλης, *Περὶ Ψυχῆς*, 403b.2-3, «ὁ μὲν γὰρ λόγος ὄδε τοῦ πράγματος, ἀνάγκη δ' εἶναι τοῦτον ἐν ὕλη τοιαῦδι» και 412a.6-10. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τα Φυσικά*, 1035a.2, «οὐσία ἢ τε ὕλη και τὸ εἶδος και τὸ ἐκ τούτων».

⁴¹ Ἄν και ο ὅρος «συναμφότερον» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τον Αριστοτέλη, βλ. Αριστοτέλης, *Μετὰ τα Φυσικά*, 1062b.4, ο ἴδιος, προκειμένου να αναφερθεῖ στη σύνθετη ουσία που αποτελείται ἀπὸ ὕλη και εἶδος, ἐπιλέγει την ἔκφραση «ἐκ τούτων», Αριστοτέλης, *Μετὰ τα Φυσικά*, 1035a.2, 1041b.9, 1044b.3-6, 1071b.3-7, 1072a.32.

αναφερθούμε στην έννοια της επίνοιας. Ακολουθώντας την αντιομωνυμιακή του στάση ο Δαμασκηνός θα αποφύγει τους πολλούς ορισμούς της επίνοιας⁴² και θα πει ότι είναι εκείνη η ικανότητα του νου να προχωρεί πέρα από τα φαινόμενα, προβαίνοντας σε χωρισμό και σε ανάλυση των συστατικών στοιχείων των όντων, τα οποία, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνονται απλά, είναι σύνθετα. Έτσι, ενώ ο άνθρωπος φαίνεται ότι συνίσταται μόνο από ύλη, με τη βοήθεια της επίνοιας «διπλοῦς κατανοεῖται, ἐκ ψυχῆς τε καὶ σώματος συγκείμενος».⁴³ Η επίνοια, λοιπόν, έχει σκοπό «να καταστήσει τι λόγω αντιληπτόν και θεωρητόν».⁴⁴ Στην περίπτωση του ανθρώπου, η *ἐπίνοιά* κατανόηση της δισύνθετης φύσης του δεν υφίσταται πράγματι, θα πει ο Δαμασκηνός. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι η διάκριση είναι ανύπαρκτη, ότι η ψυχή δεν υπάρχει, ότι είναι προϊόν αφαίρεσης και νοητικής σύλληψης. Αυτό γίνεται κατανοητό όταν στραφούμε στον τρόπο ύπαρξης των προσώπων της Τριάδας. Εκεί η ουσία υφίσταται «πράγματι», ενώ οι υποστάσεις «ἐπίνοια». Καθίσταται προφανές ότι η *ἐπίνοιά* διάκριση των υποστάσεων έχει πραγματικό περιεχόμενο και ανταποκρίνεται στα πράγματα. Στην Τριάδα υφίστανται τρεις τέλειες υποστάσεις. Επομένως, η κατανόηση της ουσίας με τη σκέψη, δεν σημαίνει ότι η ουσία είναι προϊόν νοητικής αφαίρεσης και σκέψης. Η ουσία είναι πραγματική, όπως πραγματική είναι και η ύλη.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε τους δύο βασικούς άξονες της εισήγησής μας:

Πρώτον, ότι ο Δαμασκηνός ανατέμνει τις αριστοτελικές κατηγορίες συστήνοντας έναν νέο κατηγοριακό οπλισμό μέσα από μία διαδικασία κριτικού ελέγχου των φιλοσοφικών δανείων, με απώτερο σκοπό τη μονοσήμανση των όρων και την ανατροπή των αιρετικών κακοδοξιών. Η προσπάθεια του Δαμασκηνού, επομένως, έχει καθαρά θεολογικό στόχο.

Δεύτερον, ότι στον Δαμασκηνό δεν έχουμε μία *οντολογία του καθέκαστον*, σύμφωνα με την οποία υπάρχει μόνο η ατομική μερικότητα, ενώ η ουσία είναι νοητικά συναγόμενη από την αισθητή παρατήρηση, ένα προϊόν νοητικής αφαίρεσης.⁴⁵ Η ουσία και η ατομική ύπαρξη είναι αδιαχώριστες πραγματικότητες όπως,

⁴² Σε ό,τι αφορά στην έννοια της επίνοιας, ο Δαμασκηνός ακολουθεί τόσο τον Βασίλειο Καισαρείας (*Doctrina Patrum*) όσο και τον Θεόδωρο της Ραϊθού (Προπαρασκευή). Βλ. αναλυτικά, A. Louth, *St John Damascene. Tradition and Originality in Byzantine Theology* [Oxford Early Christian Studies], Oxford, Oxford University Press, 2002, σσ. 111-112. Στην ίδια λογική βρίσκεται και η παρουσίαση της έννοιας της επίνοιας από τον Λέοντιο, βλ. Λεόντιος Βυζάντιος, *Επίλυσις*, P.G. 86, 1932AB.

⁴³ Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 36), (μη') ξέ', σ. 135.89, Kotter I. Πρβλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Φιλόσοφα*, ιη', σσ. 170.2-5, 171.6, Kotter I.

⁴⁴ Ν. Χρόνης, *Η διαίρεσις κατ' ἐπίνοιαν ως μέθοδος ερεῦνης κοσμολογικῶν προβλημάτων*, Αθήνα, ΕΕΦΣΑ 26 (1977-1978) 162-190 ιδ. 186-188.

⁴⁵ Βλ. A. del Campo Echevarría, «Transcendent Exemplarism and Immanent Realism in the Phil-

κατ' αναλογία, είναι η ψυχή με το σώμα. Η ουσία είναι παρούσα στην υπόσταση, με τον ίδιο τρόπο που το είδος είναι παρόν σε ένα σώμα.⁴⁶ Με αφετηρία το θεμελιώδες αξίωμα, *Δεν υπάρχει ουσία ανυπόστατη*, είναι προφανές ότι για τον Δαμασκηνό ότι η ουσία είναι αδιαχώριστη από την εκάστοτε ύπαρξη, είναι πάντοτε η ουσία μίας ατομικής ύπαρξης.⁴⁷ Επομένως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για προτεραιότητα της ύπαρξης έναντι της ουσίας. Δεν μπορούμε να μιλήσουμε, επιπροσθέτως, για νομιναλισμό,⁴⁸ αλλά για έναν *εμμενή ρεαλισμό* κατά τα αριστοτελικά πρότυπα.⁴⁹

---

osophical Work of John of Damaskos», Sergei Mariev – Wiebke-Marie Stock (επιμ.), *Aesthetics and Theurgy in Byzantium* [Byzantinisches Archiv, 25], Berlin, De Gruyter, 2013, σσ. 127-142· C. Erismann, «Non est Natura sine Persona. The Issue of Uninstantiated Universals from late Antiquity to the Early Middle Ages», M. Cameron – J. Marenbon (επιμ.), *Methods and Methodologies. Aristotelian Logic East and West, 500–1500*, Leiden-Boston, Brill, 2011, σσ. 75-92, ιδ. σ. 87.

⁴⁶ Ο Δαμασκηνός θα μιλήσει για την «έν άτομω» και την «έν τῷ εἶδει» φύση, Ιωάννης Δαμασκηνός, ό.π. (σημ. 19), §55.4-7, Kotter II, χωρίς να προχωρήσει στο ερώτημα για τον τρόπο της μετοχής των επιμέρους στα καθόλου, πώς, δηλαδή, συνδέεται η «έν άτομω» φύση με την «έν τῷ εἶδει» φύση, ένα πρόβλημα που ήδη έχει τεθεί στον πλατωνικό *Παρμενίδη* (130e-133a) για τη σχέση γενών-ειδών και έθεσε τη βάση για το επιχείρημα σχετικά με το *ἴδιον* στον Αριστοτέλη, Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 1038b.8-23. Το πρόβλημα της μετοχής της υπόστασης στο ένα, κοινό είδος (ουσία) αντιμετωπίστηκε, αν και όχι πάντα επιτυχώς, από τους υπομνηματιστές του Αριστοτέλη – με τον Αμμώνιο και τον Δαβίδ να δίνουν την εκτενέστερη εξήγηση. Αναλυτική παρουσίαση των απαντήσεων των υπομνηματιστών μπορεί κανείς να δει στο έργο του B. Gleede, *The Development of the Term ένυπόστατος from Origen to John of Damascus*, Leiden-Boston, Brill, 2012, σσ. 89-100.

⁴⁷ A. C. Lloyd, *The Anatomy of Neoplatonism*, Oxford, Oxford University Press, ²1998 (¹1990), σσ. 72-75.

⁴⁸ Σημειώνουμε ότι οι βυζαντινοί συγγραφείς δεν τηρούν ενιαία στάση στο θέμα των γενικών εννοιών, βλ. K. Ierodiakonou, «Psellos' Paraphrasis on Aristotle's De interpretatione», K. Ierodiakonou (επιμ.), *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*, Oxford, Oxford University Press, 2002, σσ. 157-182, ιδ. σσ. 178-179.

⁴⁹ Αριστοτέλης, *Μετά τα Φυσικά*, 991b.1-3, 1042a.26-29, 1052a.29-33. Πρβλ. T. Scaltsas, *Substances and Universals in Aristotle Metaphysics*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1994· F. Gail, *On Ideas. Aristotle's Criticism of Plato's Theory of Forms*, Oxford, Oxford University Press, 1993· J. Leshner, «Aristotle on Form, Substance, and Universal: A Dilemma», *Phronesis* 16.2 (1971) 169-178· A. Rogers, «Forms of Particular Substances in Aristotle's Metaphysics», *Journal of Philosophy* 22 (1957) 699-708.

Ioannis Plexidas

ARISTOTLE IN BYZANTIUM. THE CASE OF JOHN OF DAMASCUS

Damascene dissects the Aristotelian Categories recommending a new reading through a critical process of the philosophical loans. His aim is to attribute one and only one meaning to each philosophical term and to overthrow heretic misbeliefs. The effort of Damascene has, thus, purely theological purpose.

In the thought of Damascene we find a middle way between essentialism and personalism. An existential realism in which essence is indissociable from existence. The essence is always an essence of a hypostasis and the hypostasis is always the hypostasis of an essence. Accordingly, we can't speak about a nominalism in the thought of Damascene, but for an imminent realism according to the Aristotelian standards.